

Det sinnesslöa Skolbarnet
- Undervisning, tvång och medborgarskap 1925-1954

Författare: Judith Areschoug,
Boken är en avhandling som skrivits vid institutionen Tema barn,
Linköpings universitet år 2001. (Antal sidor: 395)

Avhandlingen distribueras av:
Tema Barn
Linköpings universitet
581 83 Linköping

Sammanfattningen av avhandlingen är utförd av: Anja Hellman
för FUB utveckling i februari 2002.

Innehåll:

Inledning	sidan 3
Avhandlingens syfte - utgångspunkter	sidan 4
Metod	sidan 4
Bakgrund	sidan 5
Resultat	sidan 6
» Sinnesslöhet och de sinnesslöa	
» Sinnesslöhet och skolplikt	
» Barnen i sinnesslöskolan	
» Utskrivning och sterilisering	
» Föräldrarna och sinnesslöundervisningen	
» De sinnesslösas liv efter utskrivningen	
Avslutning	sidan 12

Inledning

Antalet elever i särskolan har under år 2001 ökat med 52 %. Av de elever som utgjorde denna ökning tycktes alltför många bli inskrivna i särskolan på felaktiga grunder skriver Areschoug. Hon menar att detta väcker frågor om statens ansvar för alla barns undervisning, om enskilda individers rättigheter och skyldigheter liksom om motiven för särskiljande av vissa elever. Samtliga dessa frågor kan diskuteras och tydliggöras genom en historisk studie.

Avhandlingen handlar om sinnesslöundervisningen under åren 1925-54. Perioden har valts delvis på grund av att många tidigare studier om sinnesslövärderna främst har berört tidigare år. Areschoug hänvisar blanda annat till Stig Nordström (1968) 1800-1921, Mårten Söder (1978) 1860-1944, Nete Balslev Wigender (1992) 1855-1902 mfl.

Under åren 1925-54 upplevde Sverige både ekonomiska kriser och högkonjunkturer, arbetslöshet och arbetskraftsbrist, en befolkningskris följt av dramatiskt ökande födelsetal och en alltmer omfattande inflyttning till städerna. Samtidigt påbörjades införandet av olika bidrag, av vilka flera med tiden upphörde vara behovsprövade och blev generella. Under de 30 år som studiens undersökningsperiod omfattar, utvecklades och etablerades den svenska välfärdspolitiken. Enligt dess idé skulle samhällets medborgare tillförsäkras vissa grundläggande rättigheter och en social trygghet och det var staten som skulle garantera denna trygghet. Undersökningsperiodens slut markeras av 1954 års *lag om undervisning och vård av vissa psykiskt efterblivna*, som då ersatte den tidigare lagstiftningen från 1944.

Avhandlingens intresse handlar huvudsakligen om de barn som kategoriserades som bildbara sinnesslöa. Genom att fokusera på de bildbara barnen menar författaren att det finns större möjligheter att belysa eventuella konflikter om bedömningen av deras intellektuella begåvning.

Avhandlingens syfte - utgångspunkter

Det övergripande syftet med studien är att undersöka vilken innebörd sinnesslöheten gavs, varför och för vilka barn sinnesslöundervisningen ansågs vara nödvändig. Varför var den så nödvändig att en särskild sinnesslöskolplikt måste införas och vilken betydelse gavs den för de sinnesslöa barnens framtida roll som vuxna. Den 1944 lagstiftade skolplikten för bildbara sinnesslöa barn tjänar som utgångspunkt för en analys av sinnesslöundervisningen utifrån problemområden som rör förhållandet mellan förmån och skyldighet, frivillighet och tvång, definition av normalitet och avvikelse liksom relation mellan stat, professionella, föräldrar och barn. Författaren menar att detta i sin tur bidrar till att lyfta fram den särskilda undervisningens komplexa betydelse för medborgarskap i samhället.

Metod

I sin forskning har Areschoug använt sig av tidskrifter, riksdagsmotioner remissyttranden och rapporter. Hon nämner bland annat tidskrifter som Nordisk tidskrift för sinnesslövard, Hjälpsskolan och Medlemsbladet. Tillsammans utgjorde de ett forum för dem som professionellt och i vissa fall politiskt engagerade sig i sinnesslöa barns vård och undervisning. Vad dessa personer sade och skrev i de olika sammanhangen, alla verklighetsbeskrivningar, argument och åtgärdsförslag kallar hon den professionella debatten.

Delar av forskningen bygger på arkivmaterial från Storängen, en sinnesslöanstalt och skolinternat utanför Söderköping, respektive Norrköpings sinnesslöskola, vilken var ordnad som externat, eller dagskola. Arkivmaterialet är från åren 1935-54. Materialet omfattar en kortare tidsperiod av undersökningsperioden. Här har författaren haft möjlighet att göra en mer djupgående analys av innehållet i arkivmaterialet som bestod av årsredogörelser, inskrivningsmatriklar och brev.

Bakgrund

Som bakgrund för studien ges en redogörelse i stora drag för sinnesslövärdens och undervisningens organisation från de första försöken med sinnesslöundervisningen till undersökningsperiodens slut. Bakgrunden ger en samhällelig kontext för att förstå sinnesslöundervisningen och dess betydelse för barn som bedömdes vara sinnesslöa.

Här skriver Areschoug att det första hemmet för enbart sinnesslöa barn öppnades 1866 av Emanuella Carlbeck. Det skedde utifrån vad som kan beskrivas som en kristen barmhärtighetstanke om att hjälpa de svaga. Hundra år tidigare fanns inte kategorin sinnesslöa och drygt hundra år senare hade en skolplikt för samtliga utvecklingsstörda barn införts. Enligt Mårten Söder (1978) präglades denna tid av en pionjäreologi. Pionjärerna hade enligt honom en diffus uttalad målsättning som var passiv och individinriktad, där det huvudsakliga syftet var att skydda de sinnesslöa mot en grym oförstående omvärld. Barnen som antogs som skolelever vid anstalten måste anses som mottagliga för uppfostran eller undervisning och om ett barn efter intagningen inte visade sig vara detta skulle det genast skrivas ut. Därmed avgränsades den grupp som kom att kallas de bildbara sinnesslöa.

Den ekonomiska frågan aktualiserades tidigt. 1871 beviljades Emanuella Carlbecks anstalt det första statliga bidraget för vård av sinnesslöa barn. Staten betalade också ut bidrag till de s k arbetshemmen för sinnesslöa skolbarn år 1894. Enligt Alfred Petré (1916) handlade arbetshemmen om att ”ungdomarna skulle befästa den utveckling av själsförmögenheterna och det mått av arbetsskicklighet, som under skoltiden kunnat bibringas dem”. Alfred Petré var läkare, politiker och under lång tid en dominerande aktör i den s k sinnesslöfrågan.

Den pedagogiska optimismen som präglade debatten under 1860- och 70 talen ersattes vid sekelskiftet och under 1900-talets början av en pessimistisk hållning till de sinnesslösas utvecklingsbarhet. Samtidigt avgränsades ytterligare en grupp sinnesslöa, de vanartade sinnesslöa. Detta var en grupp samhället måste skydda sig emot. Argumenten för sinnesslövärdens hade nu sin främsta utgångspunkt i samhällskyddet, varvid internering, arvshygien och därmed också sterilisering spelade en avgörande roll. Pedagogiken hade under den perioden en undanskymd position. 1935 kom den första steriliseringslagen. I mentalhygienismen förenades de medicinska, pedagogiska och sociala perspektiven på barns fysiska och mentala hälsa. Arvsperspektivet hade då en stor betydelse för att hitta orsaken till psykiska och sociala avvikelser.

Under 1940-talet präglades samhällsutvecklingen av det pågående kriget. Den sociala reformverksamheten kom av sig. Antalet specialklasser ökade under 1940-50 talet. Under efterkrigstiden fortsatte den förändring som påbörjats på 1930 talet mot en mer frihetsbetonad och individualistisk pedagogik och uppfostran. Den sociala reformverksamheten återupptogs och fick nu en inriktning mot mer generella bidragsformer. Valfärdspolitiken var under denna tid mångfacetterad. Genom dessa sociala åtgärder både uteslöts och integrerades människor i samhället. Detta legitimerades med hjälp av medicinsk, pedagogisk och psykologisk vetenskap.

Resultat

Avhandlingens resultatredovisning är indelad i ett antal delområden som fokuserar på de sinnesslöa barnen och deras undervisning:

» Sinnesslöhet och de sinnesslöa

Det första delområdet handlar om vad det innebar att bli betraktad som sinnesslö i mellankrigstidens Sverige. Hur definierades sinnesslöheten och hur påstods den komma till uttryck? Definitionen, så som den angavs i lagstiftningen 1944, kopplades till en oförmåga att tillgodogöra sig den vanliga undervisningen i folkskolan. Det gällde att ringa in den grupp på vilken lagen var tillämplig. Om man kunde ta del av undervisningen i hjälpklass var man inte att betrakta som sinnesslö. För att definieras som sinnesslö måste oförmågan att klara sig i skolan också bero på bristande förståndsutveckling, men gränsen mellan sinnesslöhet och hjälpklassmässighet var flytande. Intelligenstester rekommenderades som hjälpmedel vid gränsdragningen, men några bestämda intelligenskvoter angavs inte. Lindrigare grader av efterblivenhet påstods i högre utsträckning bero på ärftliga faktorer och en dålig uppväxtmiljö. Dessa personer förknippades mest med de lägre samhällsklasserna.

Skador, sjukdomar och komplikationer under graviditet eller förlossningar påstods i allmänhet ge upphov till svårare grader av efterblivenhet. Vilken familj som helst kunde drabbas av detta. Föräldrarna befriades därmed från misstanken om att ha förmedlat dåliga anlag eller att ha brustit i vård och stimulans av barnet. Areschoug menar att sinnesslöhet kunde beskrivas som ett vitt begrepp, som inkluderade en rad brister på en rad olika områden. De påstådda skillnaderna mellan olika grupper rörde föreställningar om orsaksfaktorer, social bakgrund såväl som förståndsutveckling. Olika professionella, som pedagoger och läkare, hade olika syn på betydelsen av olika orsaksfaktorer. Ju större betydelse miljön tillmättes desto större var möjligheterna till behandling. Föreställningarna om och bilden av sinnesslöhet som ett socialt problem var nära kopplat till de åtgärder olika professionella framhöll som nödvändiga. En av dessa åtgärder var den särskilda undervisningen för sinnesslöa barn, men varför var det så viktigt att de avskildes till sinnesslöundervisning och vad ville man uppnå?

» Sinnesslöhet och skolplikt

Nästa delområde handlar om hur sinnesslöundervisningen motiverades i den professionella debatten, i riksdagen, i utredningar och facktidsskrifter, under perioden 1925-54. Dels handlar det om sinnesslöundervisning i sig och dels den obligatoriska sinnesslöundervisningen eller den särskilda skolpliktens nödvändighet. Argumenten för sinnesslöundervisningen var många. De sinnesslöa barnens avskiljande från folkskolan till en särskild undervisning påstods vara nödvändig, därför att barnen inte lärde sig något i folkskolans klasser. Folkskolans åldersindelade klasser och dess krav på homogena elevgrupper gjorde avskiljandet av de avvikande nödvändigt. Barnens inläring skulle underlättas eftersom sinnesslöundervisningen skulle vara anpassad efter barnets förutsättningar och behov, genom undervisningsstoffets omfång och de pedagogiska metoderna. Debatten handlade emellertid också om att begränsa de sinnesslöas samhällskadlighet genom omhändertagande. Sinnesslöskolorna var som regel ordnade som anstalter. I förarbetena till 1944 års lag sades att sinnesslöundervisningen avsåg att förekomma asocialitet och kriminalitet hos sinnesslöa.

Den slutgiltiga målsättningen var att barnen skulle bli arbetsdugliga, socialt anpassade och bli ansvarstagande vuxna i samhället. De skulle bli potentiella medborgare, vilket emellertid krävde vissa korrigerande åtgärder för att nå dithän, så som avskiljning till särskild undervisning. Den form av medborgarskap som enligt detta stod de sinnesslöa ungdomarna till buds, bestod dock snarare av plikter och skyldigheter än rättigheter enligt Areschoug. Det handlade om deras förmåga att arbeta och vara socialt anpassade.

En del av den professionella debatten handlade om föräldrarnas förhållningssätt till sinnesslöundervisningen, vad denna inställning antogs bero på samt hur den skulle hanteras. Skolplikten för bildbara sinnesslöa barn gjorde det möjligt att skriva in barnen utan föräldrarnas samtycke. Det huvudsakliga argumentet för särskild skolplikt för sinnesslöa barn var att alltför många föräldrar underlät att skriva in sina barn i sinnesslöskolan när sinnesslöundervisningen var frivillig. Man fokuserade på föräldrarnas önskan att behålla sitt barn i hemmet och föräldrarnas oförmåga eller ovilja att se sitt barn kategoriseras som sinnesslött. Detta tolkade man som okunskap om barnets behov eller sinnesslöanstaltens verksamhet. Areschoug beskriver emellertid också att det fanns vittnesmål om föräldrars tacksamhet, där det kan ha varit av betydelse om undervisningen bedrivits på en extern skola istället för på anstalt. Diskussionen om föräldrarnas inställning fortsatte även efter det att skolplikten hade gjort det möjligt att skriva in barn på sinnesslöundervisning utan föräldrarnas samtycke. Enligt Areschoug tyder detta på att det ansågs vara av betydelse att föräldrarna insåg och delade synen på sinnesslöundervisningen som något nödvändigt.

» Barnen i sinnesslöskolan

I detta avsnitt riktas uppmärksamheten på 353 barn som blev inskrivna på två av landets sinnesslöskolor; Norrköpings externatskola respektive Storängens sinnesslöanstalt under åren 1935-54. Tanken med detta fokus är att relatera den professionella debatten på nationell nivå till två sinnesslöskolors verksamhet på lokal nivå. Areschoug skriver att antalet barn som skrevs in över åren varierade mycket. Hon noterar att antalet inskrivna barn inte ökade nämnvärt när skolplikten för sinnesslöa barn trädde i kraft 1945. Av de barn som blev inskrivna under 1935-54 hade drygt 60 % tidigare fått undervisning i små- eller folkskola som inte hade fallit väl ut. En stor del av barnen var inte kvar i folkskolans undervisning i fler än två år. Men långt ifrån alla barn hade gått i skola tidigare och en hel del barns sinnesslöhet påstods också ha blivit upptäckt redan under småbarnsåren.

Av barnen kom en övervägande majoritet från arbetarklassen, främst ifrån lantbrukarfamiljer. Därutöver påstods så många som en tredjedel av barnen ha en eller två föräldrar som ansågs vara efterblivna. På bägge sinnesslöskolorna var pojkar en majoritet. Vidare tillskrevs en hel del barn utöver de intellektuella bristerna även sådana karaktärsdrag som en retlig sinnessämning, ett häftigt lynne eller en likgiltig uppsyn. Men överlag menar Areschoug att bilden inte stämmer överens med bilden av den sinnesslöe som en samhällsfarlig individ, härstammande från en familj på samhällets botten där den hamnat på grund av generationers efterblivenhet och oförmåga, som till följd av sina egna ohämmade drifter och sitt otyglade lynne skulle komma att dras till både asociala och brottsliga verksamheter. Barnen tillskrevs i stället en möjlighet att genom sinnesslöundervisningen bli välanpassade och arbetsdugliga samhällsmedborgare.

» Utskrivning och sterilisering

Avsnittet som behandlar omständigheterna kring utskrivningen tydliggör sinnesslöandervisningens tvingande karaktär. Areschoug beskriver utskrivningen från sinnesslöanstalten som en komplex process. För de barn som fick gå i de fåtaliga externatskolorna var utskrivningen inte lika komplicerad. Där sågs den som den naturliga följden av att skoltiden var slut. Utskrivningen från den anstaltsordnade undervisningen innebar att barnet i sin vardag åter kom i kontakt med livet utanför anstalten. Beslutanderätten angående utskrivningen låg hos de professionella i anstaltens styrelse och inte hos de sinnesslöa själva eller hos deras föräldrar. Anstaltsföreståndaren var den som ansågs bäst kunna bedöma villkoren för barnets utskrivning till hemmet eller fortsatt placering i sk kontrollerad familjevård eller arbetshem.

I den professionella debatten var flera faktorer avgörande för utskrivningens lämplighet, så som den sinnesslöes egna förmågor och färdigheter och huruvida det fanns ett hem som ansågs lämpligt för att ge personen fortsatt tillsyn och sysselsättning. Om han eller hon inte kunde skrivas ut till föräldrahemmet eller annat enskilt hem anfördes arbetshemmet. Även om utskrivningen beskrevs som en målsättning, ansågs den ändå vara förknippad med vissa faror och risker. Något som ansågs kunna eliminera den risk som de sinnesslöas eventuella barnafödande påstods utgöra var sterilisering. Friheten utanför anstalten och äktenskap var något som den sinnesslöe enbart kunde få i utbyte mot en säkerställd oförmåga att få barn. Sterilisering framställdes som ett alternativ till fortsatt anstaltsvistelse och som sådant både humanare och mer samhällsekonomiskt gynnsammare. Det gällde inte minst att i arbetskraftsbristens tid ta till vara hela befolkningens arbetskraft. Personerna hade ett medborgarskap som inkluderade arbete och i viss mån äktenskap, men inte föräldraskap. Medan vid en del anstalter övervägande majoritet av de sinnesslöa blev steriliserade rörde det sig vid andra anstalter bara om några få procent.

» Föräldrarna och sinnesslöundervisningen

Avsnittet ägnas åt de brev föräldrarna skrev till sinnesslöanstaltens styrelse på Storängen. Här fokuserar författaren på de synpunkter föräldrarna hade på skolans verksamhet om barnens utskrivning m.m. Förhållandet mellan de professionella och föräldrarna präglades av tidens framväxande barnexpertis, som på flera områden ifrågasatte föräldrarnas förmåga att ensamma kunna bedöma barnens behov. I den debatten kom inte föräldrarna till tals, men man kan notera att från Storängens ledning betonades vikten av information till föräldrarna. Hon menar att föräldrarnas respektive sinnesslöanstaltens handlingsutrymme gentemot varandra och de sinnesslöa barnen till stor del bestämdes av lagstiftningen. 1944 års lag om särskild skolplikt innebar att det juridiska tolkningsföreträdet beträffande de bildbara sinnesslöa barnens behov övergick från föräldrarna till de professionella. Vad det ytterst handlar om är en maktrelation mellan anstaltens personal och föräldrarna, där föräldrarnas möjligheter att protestera och kritisera var begränsat.

En övervägande majoritet av breven handlade om utskrivningar och detta i samband med skolavslutningen. Endast ett fåtal brev innehåller kritik eller ifrågasättande av hur barnen behandlats. I breven framförde föräldrarna argument som handlade om att framställa det egna hemmet som lämpat att ta hand om en sinnesslö ungdom. Framför allt nämndes att barnen i hemmet skulle komma att få vård och betryggande tillsyn. Detta tyder enligt författaren på att föräldrarna i regel hade klart för sig vilka argument som var gångbara. Emotionella argument, som att barnet inte trivdes eller längtade hem, var inte lönt att använda. Få föräldrars ansökningar avslogs och när det skedde motiverades det nästan uteslutande med att hemmet var olämpligt. Det var också få anhöriga som öppet kritiserade anstaltens verksamhet. Areschoug tror att det kan bero på den skräck som många föräldrar hyste gentemot anstalten. Det fanns ytterligare en sak som föräldrar skrev om i sina brev. Det handlade om sterilisering. Det var visserligen få föräldrar, men de som nämnde det gjorde försök att antingen förhindra det eller ville att det skulle skjutas upp på framtiden.

» De sinnesslöas liv efter utskrivningen

Efter utskrivningen skulle sinnesslöundervisningens resultat visa sig. I detta sista delavsnitt undersöks hur detta diskuterades i den professionella debatten. Föräldrarnas brev, anstaltsstyrelsen som beviljade utskrivningarna och de professionella som argumenterade för sinnesslöundervisningens nödvändighet skapade också en bild av den sinnesslöes vuxenliv. Hon eller han skulle arbeta, helst på landsbygden, och i bästa fall kunna försörja sig själv, helt eller delvis. Det sätt, på vilket den sinnesslöes liv artade sig efter utskrivningen från sinnesslöskolan var ett tecken på hur framgångsrik sinnesslöundervisningen varit. Medan försörjningsförmåga var ett bevis på att sinnesslöundervisningen hade lyckats, var f d elevers kriminalitet ett tecken på motsatsen. Med statistik från brottsregistren som underlag framfördes från flera håll krav på olika former av eftervård, där placering i arbetshem istället för utskrivning till det egna hemmet ansågs vara ett alternativ.

Under 1950-talet gav förändringar på arbetsmarknaden upphov till en viss oro och nya yrken dök upp på bekostnad av lantbruksarbeten. Synen på lantbruksanställningen som enda lämpliga arbete för de sinnesslöa måste omprövas och då var det inte uppenbart vad de skulle ersättas med. Areschoug skriver att i huvudsak handlade de sinnesslöas samhällsmedlemskap om att göra deras kroppskrafter tillgängliga för samhället utan att riskera att de kom att utgöra ett hot mot den sociala ordningen. Att förhindra de sinnesslöas asocialitet och främja deras försörjningsförmåga var anstaltsundervisningens målsättning. Däremot ansågs undervisningen inte kunna utveckla eleverna till lämpliga föräldrar. Skolplikten och steriliseringslagstiftningen var när kopplade till varandra. Ett villkor för utskrivning var ofta att man underkastade sig sterilisering. Sterilisering var också en förutsättning för att få dispens från det äktenskapsförbud som gällde för de sinnesslöa. Som föräldrar förblev de sinnesslöa önskade.

Avslutning

Under 1900-talet ställdes barn alltmer i fokus för samhällets intresse.

Sinnesslöundervisningen var en av de åtgärder som riktades mot barn, men avsåg en grupp som betecknades som avvikande. De kom i blickpunkten både som barn och som avvikande. Härigenom blir det nödvändigt att diskutera hur olika sociala åtgärder kan förstås både som uttryck för hjälp och för kontroll samt utifrån ett individ- och ett samhällsintresse. Denna undersökning har enligt Areschoug pekat på den komplexitet som präglade den obligatoriska sinnesslöundervisningen, samt på vilket sätt den kom till uttryck i en mängd olika avseenden. Den har på så vis bidragit till att nyansera en ensidig utvecklingsoptimistisk bild av den särskilda skolplikten. Den handlade inte enbart och främst om ett erkännande av de sinnesslöa barnens rätt till utbildning. Skolplikten kan ses som ett garanterande av dessa barns rätt till undervisning, men kan också tillskrivas åtskilliga andra innebörder.

I ett vidare perspektiv kan sinnesslöundervisningen beskrivas som ett uttryck för den svenska välfärdsstaten under mellan- till efterkrigstiden. En undersökning av den bidrar på så vis till bilden av välfärdsstatens politik i allmänhet och i relation till de sinnesslöa i synnerhet. Areschoug menar att sinnesslöundervisningen respektive steriliseringarna representerar två av välfärdspolitikens sidor. Den förstnämnda kan beskrivas som en åtgärd som gav en ny grupp barn tillgång till utbildning. Genom den gjordes de sinnesslöa barnen i en mening delaktiga i den goda barndomen, deras förutsättningar tillvaratogs och de gavs möjligheter i samhället de annars inte hade haft. Steriliseringarna ser hon däremot som ett uttryck för statens detaljstyrande av individens allra privataste sfär. Där delades människor upp i önskade respektive oönskade samhällsmedlemmar, varvid de senare framtogs möjligheten till föräldraskap. Areschoug skriver att genom skolplikten tillfördes sinnesslöundervisningen ett mått av tvång, som möjliggjorde både ingrepp i familjelivet och fysiska kränkningar. Sinnesslöundervisningen blev därigenom ett uttryck för både hjälp och kontroll, en förmån och något påtvingat. Genom att sinnesslöundervisningen dessutom var ordnad i anstaltsform uteslöts elever från deltagandet i samhällslivet utanför anstalten. Areschoug avslutar med att skriva: ”Efter avskiljning, undervisning, fostran och inte sällan sterilisering kunde det sinnesslöa skolbarnet återvända till samhället som en medborgare, men bara i vissa avseenden”.

Om du vill läsa mer?

Söder, Mårten (1978) *Anstalter för utvecklingsstörda. En historisk-sociologisk beskrivning av utvecklingen*. Stiftelsen ALA, Stockholm.

Riksförbundet FUB
FUB Utveckling
Box 6436
113 82 STOCKHOLM
tel 08-508 866 00
fax 08-508 866 66
e-post: fub@fub.se
hemsida: www.fub.se

FUB

För Utvecklingsstörda Barn, Ungdomar och Vuxna